

شناسایی پیشران‌های کلیدی منازعه در غرب آسیا و تهیه سبد سناریو

مهدی کریمی^۱، سید مهدی حبیبی^۲

پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۲/۱۰

تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۱۰/۱۴

چکیده

غرب آسیا به دلایل مختلف ایدئولوژیکی، ژئوپلیتیکی، اقتصادی و سیاسی همواره عرصه منازعه و بحران بوده است. علل مختلفی در ارتباط با رفتار منازعه‌آمیز بازیگران مختلف محلی تا جهانی در این منطقه ذکر شده است. بر همین اساس، مقاله حاضر سعی دارد به سه سؤال در این زمینه پاسخ دهد: اول، پیشران‌های کلیدی منازعه در منطقه غرب آسیا شامل چه مواردی هستند؟، دوم، سناریوهای محتمل منازعه در این منطقه کدام‌اند؟ و سوم، استراتژی‌های بهینه حل منازعه در این منطقه کدام‌اند؟ پژوهش حاضر از نظر نوع، کاربردی و از نظر ماهیت و روش از نوع آینده‌پژوهی و تحلیلی است. در جهت پاسخ به سؤال‌های پژوهش سعی شد پیشران‌های منازعه با رجوع به متخصصان این حوزه و تحلیل یافته‌ها با استفاده از نرم‌افزار میک‌مک شناسایی شوند. پس از شناسایی پیشران‌های کلیدی، سناریوهای قوی توسط نرم‌افزار سناریوویزارد مشخص شدند. از مجموع ۸۷۶ وضعیت حاکم بر صفحه سناریو، ۵۹۲ وضعیت بحرانی (۶۷٫۵ درصد)، ۲۸۴ وضعیت ایستا (۳۲٫۴ درصد) و ۱۲ وضعیت مطلوب (۱٫۰ درصد) بودند. بنابراین، وضعیت‌های بحرانی، بخش عمده‌ای از صفحه سناریو را به خود اختصاص دادند. در نهایت با در نظر گرفتن محتمل‌ترین سناریوها و با تأکید بر پیشران‌های کلیدی منازعه در غرب آسیا، راهبردهایی برای رفع علل منازعه ارائه شد.

واژگان کلیدی: منازعه، غرب آسیا، پیشران، سناریو، راهبرد.

۱. استادیار مرکز اسناد فرهنگی آسیا پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی (نویسنده مسئول)

m.karimi@ihes.ac.ir

۲. دکترای روابط بین‌الملل دانشگاه شهید بهشتی smh.mehdihabibi@gmail.com

۱. مقدمه

منطقه غرب آسیا به دلایل مختلف ایدئولوژیکی، ژئوپلیتیکی، اقتصادی و سیاسی همیشه عرصه منازعه و بحران بوده است. این منطقه بیش از هر منطقه دیگری در جهان با بحران و منازعه شناخته می‌شود. جنگ‌های داخلی پس از ۲۰۱۱م. شاهد افراط‌گرایی و ظهور گروه‌های رادیکال مانند داعش، بحران طولانی‌مدت فلسطین، منازعه اعراب و رژیم صهیونیستی، و سه جنگ عظیم در خلیج فارس بوده است که همه این بسترها باعث گردید تا این منطقه تداوی‌گر منازعه در جهان باشد (نوروزی و فیاضی، ۱۴۰۰: ۶۴)؛ به‌طوری که بین سال‌های ۲۰۰۲ الی ۲۰۱۸م. منطقه غرب آسیا شاهد ۳۶٫۱ درصد از حملات تروریستی، ۴۹٫۳ درصد از آسیب‌های حاصل از حملات تروریستی و ۲۱٫۴ درصد از مرگ‌ومیر حاصل از منازعات در جهان بوده است (کیم و سندلر^۱، ۲۰۲۰: ۴۲۴).

علل مختلفی برای شکل‌گیری الگوهای رفتاری بازیگران مختلف محلی تا جهانی در منطقه غرب آسیا ذکر شده است. از اختلافات ارضی-مرزی (به‌عنوان مثال بنگرید به: دهقانی و حسینی یزدی، ۱۴۰۲)، رقابت برای کسب منابع آب و انرژی (به‌عنوان مثال بنگرید به: شیخون و طالبی آرانی، ۱۳۹۹؛ کینگ^۲، ۲۰۲۱)، تفاوت در نوع سیستم‌های سیاسی (به‌عنوان مثال بنگرید به: کاظمی و محسنی، ۱۴۰۱) و مسائل هویتی و فرقه‌گرایی (حداد، ۲۰۱۹) تا دخالت نیروهای فرامنطقه‌ای (به‌عنوان مثال بنگرید به: علی‌پور و قیطاسی، ۱۳۹۶؛ یوم^۳، ۲۰۲۰) به‌عنوان علل منازعه در غرب آسیا ذکر شده‌اند.

تنوع و تکثر بیان‌شده توسط متخصصان در ارتباط با عوامل دخیل در شکل‌گیری الگوی رفتاری منازعه‌آمیز بازیگران در منطقه غرب آسیا موجب سردرگمی و مانع شکل‌گیری نوعی اجماع حداقلی پیرامون این موضوع شده است. با توجه به شرایط حاکم بر این منطقه و قرار گرفتن ج.ا.ایران در این حوزه جغرافیایی بسیار ضروری است تا ضمن شناسایی و احصاء علل منازعه، بحران‌های آینده تا حد ممکن پیش‌بینی و نسبت به سناریوهای آتی،

-
1. Kim & Sandler
  2. King
  3. Yom

استراتژی‌های معینی تدوین شوند. بر همین اساس، سؤالاتی که در این خصوص قابل طرح هستند، عبارت‌اند از:

- (۱) پیشران‌های کلیدی منازعه در منطقه غرب آسیا کدام‌اند؟
- (۲) سناریوهای محتمل منازعه در منطقه غرب آسیا کدام‌اند؟
- (۳) استراتژی‌های بهینه رفع حل منازعه در این منطقه کدام‌اند؟

به‌منظور پاسخ‌دهی با این سؤالات، ابتدا از طریق مطالعه گسترده مقالات و متون منتشرشده در این حوزه^۱ برجسته‌ترین علل منازعه مورد شناسایی قرار می‌گیرد. در مرحله بعدی، تلاش می‌گردد با مراجعه به متخصصان، اعتبارسنجی متغیرهای استخراج‌شده در بخش نظری پژوهش انجام شود. در پایان، از یافته‌های پژوهش در جهت ارائه راهبردها بهره گرفته خواهد شد.

۲. مبانی نظری و پیشینه‌شناسی تحقیق

۲-۱. پیشینه‌شناسی تحقیق

پژوهش‌های متعددی در مورد علل منازعه به‌صورت کلی و منازعه در غرب آسیا به‌صورت موردی انجام شده است. در اغلب این پژوهش‌ها ضمن اینکه صرفاً بر یک یا چند مورد از علل منازعه تأکید داشته است، سناریونویسی و تدوین استراتژی‌های رفع علل منازعه نیز کمتر مورد توجه این پژوهش‌ها بوده است. در ادامه به مواردی از جدیدترین پژوهش‌های صورت گرفته در این زمینه اشاره می‌شود.

«مهروترا و گوپتا»^۱ در مقاله‌ای با عنوان «تشدید منازعه در غرب آسیا: تحلیل حقوقی حمایت دولتی و استفاده از قوه قهریه» (۲۰۲۴) عنوان می‌کنند، به دلیل درگیری ناگهانی بین رژیم صهیونیستی و غزه، تنش در این منطقه تشدید شده است و وضعیت سیاسی غرب آسیا در نتیجه طولانی شدن جنگ غزه روز به روز وخیم‌تر می‌شود. در نتیجه، جنگ در مناطق مختلف در حال گسترش است. این مقاله به بررسی حقوقی این مسئله می‌پردازد که حمایت ج.ا.ایران از نیروهای مقاومت در منطقه از منظر حقوق بین‌الملل قابل توجیه است

یا خیر؟. به بیان نویسندگان، این حمایت ناقض اصول حقوق بین‌الملل است. اما این مقاله به نقض اصول جنگ عادلانه توسط رژیم صهیونیستی در حمله به غزه اشاره نمی‌کند. این مقاله منازعه در منطقه را در ارتباط با منازعه رژیم صهیونیستی-فلسطین می‌بیند.

عبدالله‌او^۱ در مقاله «بین صلح و منازعه: غرب آسیا پس از توافق ابراهیم» (۲۰۲۴) تلاشی برای شناسایی انگیزه‌های اصلی تغییر در رفتار کشورهای عربی داشت. وی همچنین برای تحلیل وضعیت فلسطینی‌ها در بحبوحه تقویت روابط بین رژیم صهیونیستی و جهان عرب کوشش نظری انجام داد. نویسنده همچنین به بررسی این مسئله می‌پردازد که شروع جنگ بین رژیم صهیونیستی و حماس در ۷ اکتبر ۲۰۲۳م. چگونه بر روابط دیپلماتیک، اقتصادی و نظامی برقرارشده بین دولت یهود و کشورهای عربی تأثیرگذار بوده است. این مقاله به این نتیجه می‌رسد که یکی از انگیزه‌های اصلی کشورهای عربی برای عادی‌سازی روابط با رژیم صهیونیستی، تمایل به تعمیق همکاری‌های نظامی و فنی با ایالات متحده است. مقاله تأکید می‌کند آینده «توافق ابراهیم» و امکان گسترش آن به تحولات جنگ بین رژیم صهیونیستی و حماس، و همچنین آمادگی طرفین برای دستیابی به یک راه‌حل مسالمت‌آمیز طولانی‌مدت بستگی دارد و ادامه جنگ غزه به‌طور جدی اصول اساسی توافق ابراهیم را تضعیف می‌کند.

«ایشامالی و ایبیانگ»^۲ در مقاله‌ای با عنوان «توافقات صلح: ابزارهای حل منازعه فلسطین-رژیم صهیونیستی» (۲۰۲۳) به چرایی مغفول ماندن توافقات صلح علی‌رغم منازعه طولانی مدت بین این دو می‌پردازند. به بیان نویسندگان، این امر تا حد زیادی به این دلیل است که نامنی‌های اغراق‌آمیز هر دو طرف به وضعیتی منجر شده است که در آن بیشتر تمایل به پرداختن به مسائل فنی و ظاهری وجود دارد و نه فراتر رفتن از این مسائل. به زعم نویسندگان، رفتار ناعادلانه غرب و اتحادیه عرب دلیل مدنظر قرار نگرفتن توافقات

1. Abdullayev

2. Ishamali & Ibiang

صلح بوده و تحول در همکاری جهان عرب، جهان غرب و سازمان ملل متحد برای یافتن راه‌حلی بلندمدت برای حل این منازعه حیاتی است.

«آسبرگ و هنکل»^۱ در مقاله‌ای با عنوان «عادی‌سازی و آرایش مجدد در خاورمیانه» (۲۰۲۱) به مسئله عادی‌سازی روابط در منطقه می‌پردازند. به باور نویسندگان، منطقه غرب آسیا شاهد نظم منطقه‌ای جدیدی است که با عادی‌سازی روابط کشورهای عربی با سوریه، پایان دادن به محاصره قطر و عادی‌سازی روابط برخی کشورهای عربی با رژیم صهیونیستی مشخص است. نویسندگان مدعی هستند که این تحولات به معنای حرکت منطقه به سمت صلح و ثبات نیست؛ برعکس، منازعات طولانی‌مدت حل‌نشده باقی می‌مانند و تصورات تهدید بازبزرگ‌سوم تشدید می‌شود.

«بنی‌سلمه» و همکاران^۲ در پژوهشی مشترک با عنوان «بحران آب و منازعه در غرب آسیا» (۲۰۲۱) بین بحران آب و منازعه بر سر آن در این منطقه و ویژگی‌های متمایز منازعه بر سر آب ارتباط برقرار کرده و از جمله انگیزه‌های این درگیری و دلایل بحران آب را بررسی می‌کنند. به بیان نویسندگان، در نتیجه افزایش جمعیت، کمبود منابع آب و تغییر در استفاده از آب، این منطقه به کانون منازعات تبدیل شده است و این مشکل باید عادلانه و بدون جانب‌داری از طریق همکاری منطقه‌ای، شفافیت، تبادل اطلاعات، احترام به قوانین بین‌المللی، درک کامل مشکل و رهبری حل شود.

«کیم و ساندلر» در مقاله‌ای تحت عنوان «خاورمیانه و شمال آفریقا: تروریسم و منازعات» (۲۰۲۰) به مقایسه حملات تروریستی و منازعات در خاورمیانه و شمال آفریقا با دیگر مناطق جهان بین سال‌های ۲۰۱۸-۱۹۷۰م. می‌پردازند و نشان می‌دهند؛ تحول کاملاً مشخصی از تروریسم از آمریکای لاتین، اروپا و آسیای مرکزی به این منطقه وجود دارد. این مقاله همچنین به مقایسه علل تروریسم جهانی با تروریسم در خاورمیانه و شمال آفریقا می‌پردازد. نگارندگان اعتقاد دارند دموکراسی و منازعات داخلی محرک‌های اصلی تروریسم

در این منطقه هستند. به بیان نویسندگان، حفظ صلح منطقه‌ای می‌تواند با محدود کردن منازعات، تأثیر مثبتی بر کنترل تروریسم داشته باشد.

زین‌العابدین و چشمیدپور در مقاله‌ای با عنوان «آینده‌پژوهی تأثیر ژئوپلیتیکی پیشران‌های جنگ، عرب، نفت بر مرکز جهان اسلام» (۱۳۹۹) با استفاده از آینده‌پژوهی تلاش داشته‌اند چشم‌انداز ژئوپلیتیکی جهان اسلام و تحولات ممکن و محتمل در آینده را ترسیم کنند. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد؛ ساختارهای اجتماعی، اقتصادی و امنیتی مرکز جهان اسلام به لحاظ ژئوپلیتیکی متحول خواهد شد. به این معنا که مرکز جهان اسلام با سناریوهایی از قبیل شکاف میان مسلمانان عرب و غیرعرب، گسترش دولت‌های سکولار، گسترش قومیت‌گرایی، رشد افراط‌گرایی، توسعه دموکراسی، اسلام‌گرایی و... مواجه خواهد شد.

جان‌پرور و همکاران در مقاله‌ای با عنوان «واکاوی و تبیین بحران‌های ژئوپلیتیک جهان اسلام» (۱۳۹۹) نشان می‌دهند، بحران ژئوپلیتیک در منطقه جهان اسلام از نوع وضعیتی است که در آن منابع جغرافیایی قدرت به‌عنوان منبع اصلی منازعه، کشمکش، اختلاف و غیره بین بازیگران در مناسبات فروملی، ملی، منطقه‌ای و جهانی هستند. به بیان دیگر، بحران ژئوپلیتیک در این منطقه زمانی ایجاد می‌شود که بازیگران در مناسبات فروملی، ملی، منطقه‌ای و جهانی خود روی یک یا چند منبع جغرافیایی قدرت با یکدیگر اختلاف داشته باشند و به رقابت با یکدیگر بپردازند.

کاظمی و محسنی در مقاله‌ای تحت عنوان «کلان روندهای سیاسی منطقه غرب آسیا و اثرگذاری آن بر ساختار قدرت منطقه‌ای» (۱۴۰۱) تلاش دارند به این سؤال پاسخ دهند که آینده منطقه غرب آسیا در افق میان‌مدت چگونه خواهد بود؟ نویسندگان برای پاسخ به این سؤال، کلان‌روندهای سیاسی جهانی و منطقه‌ای، روند بحران‌آمیز بودن جانشینی سیاسی در کشورهای عربی حوزه خلیج فارس، اقتصادی شدن مشروعیت سیاسی و شکننده بودن حاکمیت‌های دارای بحران اقتصادی، جایگاه علم و فناوری در آینده قدرت منطقه‌ای، نفوذ الگوی حکمرانی چینی به‌عنوان بدیلی برای لیبرال دموکراسی غربی در منطقه، بحران‌های

زیست‌محیطی، جریان‌های فکری و اجتماعی جدید، بحرانی‌شدن سیاست داخلی، سیالیت اتحادها و ائتلاف‌های منطقه‌ای، بی‌اعتمادی به ساختارها و سازمان‌های منطقه‌ای رسمی مانند شورای همکاری خلیج فارس و تضعیف آن‌ها، و در نهایت سازمان‌گریزی و رسمیت‌زدایی قدرت و نفوذ سیاسی رسمی را مورد توجه قرار می‌دهند.

همچنان‌که بررسی کوتاه و مختصر برخی از آثار نشان می‌دهد، تنوع و تکثر بیان‌شده توسط متخصصان در ارتباط با عوامل دخیل در شکل‌گیری الگوی رفتاری منازعه‌آمیز بازیگران در منطقه غرب آسیا بسیار زیاد است. بر همین اساس و با توجه به شرایط حاکم بر این منطقه و قرار گرفتن ج.ا.ایران در این حوزه جغرافیایی، ضروری است تا ضمن شناسایی و احصاء علل منازعه، بحران‌های آینده تا حد ممکن نیز پیش‌بینی و نسبت به سناریوهای آتی، استراتژی‌های معینی تدوین شوند. نوآوری پژوهش حاضر نیز در این امر نهفته است.

۲-۲. مبانی نظری

اندیشمندان حوزه‌های مختلف از روانشناسی تا روابط بین‌الملل، تعاریف متفاوتی از منازعه ارائه کرده‌اند. به‌طور کلی؛

«منازعه به وضعیت و شرایطی اشاره دارد که در آن یک گروه و مجموعه انسانی مشخص و معین، اعم از مذهبی، فرهنگی، زبانی، سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، قبیله‌ای یا قومی به دلایل تعارض، ناسازگاری واقعی یا ظاهری اهداف و ارزش‌ها با یک یا چند گروه انسانی معین تعارض و تضاد آگاهانه دارند» (قربانی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳: ۲۶۸).

در رابطه با ریشه‌های منازعه نیز دیدگاه‌ها و نظریات متعددی در قالب مکاتب مختلف از سوی اندیشمندان حوزه‌های مختلف بیان شده است. هر یک از این نظریه‌ها، تصویر متفاوتی از منازعه و علل آن ترسیم می‌کند. بر اساس واحد و سطح تحلیل، نظریه‌ها نیز عوامل و متغیرهای متفاوتی را مورد تأکید قرار می‌دهند که بر این اساس می‌توان آن‌ها را در سه گروه طبقه‌بندی کرد.

الف. سطح تحلیل خرده سیستمی فردی

در سطح تحلیل خرده سیستمی فردی، منازعه ریشه در ذات انسان دارد. نظریه «توماس هابز»^۱ بر این سطح تأکید دارد. وی ریشه اصلی منازعات انسانی را در سه عامل می‌داند:

- رقابت: که موجب می‌شود تا انسان‌ها با انگیزه کسب سود بیشتر به سایر هموعان خود حمله کنند؛
- ترس: یعنی انسان‌ها با هدف کسب امنیت و رفع ترس و ناامنی ممکن است به دیگران تعدی نمایند؛
- عزت و افتخار: به این معنا که کسب اعتبار و شهرت موجب درگیری انسان‌ها می‌شود (هابز، ۱۳۸۹: ۱۶۰-۱۵۶).

ب. تحلیل خرده سیستمی ملی

تحلیل خرده سیستمی ملی عوامل منازعه را بر پایه ویژگی‌ها و ساختار درونی کشورها تحلیل می‌کند. نظریه‌های مارکس (لهسایی‌زاده، ۱۳۷۷: ۲۶؛ و لینکلتر، ۱۳۸۵: ۳) و (دارندورف^۲، ۱۹۵۹؛ می‌یر، ۱۳۷۶؛ هالستی، ۱۳۹۹؛ دوئرتی و فالتزگراف، ۱۳۸۴؛ هاگت، ۱۳۹۲؛ و کالینز، ۱۳۸۱) در این دسته قرار می‌گیرند.

بر اساس تحلیل کلان سیستمی، منازعه با توجه به ویژگی‌ها و ماهیت نظام بین‌الملل تجزیه و تحلیل می‌شود. در این نظریات، اغلب بر ماهیت آنارشیک نظام بین‌الملل تأکید می‌شود که سبب بروز رفتارهای منازعه‌آمیز می‌شود. در اینجا از تشریح نظریات ذکر شده خودداری می‌شود؛ زیرا هدف این مقاله، تبیین یک پدیده خاص به روش انطباق یک چارچوب نظری خاص بر موضوع مطالعه نیست؛ بلکه اکتشاف پیشران‌های منازعه و تهیه سبد سناریو و راهبردنویسی به روش آینده‌پژوهی است. بر همین اساس، اغلب نظریات مختلف منازعه جهت شناسایی مؤلفه‌ها مورد بررسی قرار گرفتند.

1. Thomas Hobbes
2. Dahrendorf

بررسی نظریه‌های مختلف منازعه ما را به یک تقسیم‌بندی کلی از علل منازعه در پنج دسته جغرافیایی، سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و سایبری رهنمون می‌سازد. جدول (۱) عوامل منازعه را نشان می‌دهد و پایه مفهومی پژوهش حاضر در زمینه عوامل منازعه است.

جدول شماره ۱. عوامل منازعه مورد تأکید در نظریه‌های منازعه ^۱	
مؤلفه	زیر مؤلفه
جغرافیایی	<ul style="list-style-type: none"> ❖ اختلافات ارضی و مرزی؛ (var. 1) ❖ وجود گروه اقلیت جدایی‌خواه؛ (var. 2) ❖ وجود گروه اقلیت پراکنده در دو سوی مرز؛ (var. 3) ❖ تغییرات اقلیمی؛ (var. 4) ❖ مهاجرت‌های جمعی؛ (var. 5) ❖ کمبود منابع آب؛ (var. 6) ❖ تغییر در کارکرد مرزهای بین‌المللی؛ (var. 7)
سیاسی	<ul style="list-style-type: none"> ❖ ایدئولوژی سیاسی متفاوت حکومت‌ها؛ (var. 8) ❖ تفاوت در نوع سیستم حکومتی؛ (var. 9) ❖ گروه‌گرایی و قوم‌گرایی؛ (var. 10) ❖ دخالت کشورهای خارجی؛ (var. 11) ❖ تلاش برای صدور اندیشه‌های سیاسی؛ (var. 12) ❖ بی‌ثباتی داخلی و ضعف مشروعیت؛ (var. 13)
اقتصادی	<ul style="list-style-type: none"> ❖ نابرابری‌های اقتصادی؛ (var. 14) ❖ بیکاری؛ (var. 15) ❖ محرومیت نسبی؛ (var. 16) ❖ رقابت بر سر مسیرهای انتقال انرژی؛ (var. 17) ❖ رقابت بر سر بازارهای مصرف کالا و انرژی؛ (var. 18) ❖ رقابت بر سر منابع کمیاب؛ (var. 19) ❖ رقابت برای جذب سرمایه‌های خارجی؛ (var. 20) ❖ اقتصادهای غیرمکمل و رقیب؛ (var. 21)

۱. در تهیه این جدول، از منابع زیر استفاده شده است: (قربانی‌نژاد، ۱۳۹۷؛ تقی‌پور و تقی‌پور، ۱۳۹۹؛ جان‌پرور و همکاران، ۱۳۹۹؛ زارعان، ۱۳۹۴؛ قربانی‌نژاد و همکاران، ۱۳۹۳؛ کاظمی و محسنی، ۱۴۰۱؛ کرمی، ۱۳۹۹؛ صالحی امیری، ۱۳۹۱؛ کاریوس و همکاران، ۲۰۰۴؛ دیز و همکاران، ۲۰۰۶؛ اوپرشال، ۲۰۰۷؛ رالیه و اوردال، ۲۰۰۷؛ یوم، ۲۰۲۰؛ حداد، ۲۰۱۹؛ و حافظ‌نیا و همکاران، ۲۰۱۳).

<ul style="list-style-type: none"> ❖ رقابت‌های تاریخی-تمدنی؛ (var. 22) ❖ رقابت برای صدور ارزش‌های فرهنگی مانند: زبان، مذهب و...؛ (var. 23) ❖ افتخار به نژاد و احساس برتری تاریخی؛ (var. 24) ❖ ادراکات نادرست تاریخی؛ (var. 25) ❖ حمایت از اقلیت‌های فرهنگی کشورهای دیگر با تکیه بر اشتراکات فرهنگی؛ (var. 26) 	فرهنگی
<ul style="list-style-type: none"> ❖ حملات سایبری به زیرساخت‌ها؛ (var. 27) ❖ حمایت از گروه‌های مخالف یک دولت توسط دولت دیگر در جهت ایجاد کانال‌های تلویزیونی، رادیویی و مجازی؛ (var. 28) ❖ استفاده از فضای مجازی برای به‌چالش کشیدن علت وجودی و گفتمان سیاسی یک کشور؛ (var. 29) 	سایبر

۳. روش‌شناسی تحقیق

پژوهش حاضر از نظر نوع تحقیق کاربردی و به لحاظ ماهیت و روش، از نوع آینده‌پژوهی و تحلیلی است. روش گردآوری داده‌ها به دو صورت اسنادی (داده‌های ثانویه) و پیمایشی (داده‌های اولیه)، و ابزار مورد استفاده در روش پیمایشی نیز پرسشنامه بوده است. جامعه آماری ۱۷ نفر از اساتید و متخصصان (۱۲ نفر هیئت علمی و ۵ نفر از کارشناسان) است که حوزه تخصصی ۸ نفر از متخصصان، جغرافیای سیاسی، ۶ نفر مطالعات منطقه‌ای و ۳ نفر روابط بین‌الملل بود. برای تجزیه و تحلیل داده‌ها، ترکیبی از روش‌های تحلیل اثرات متقاطع^۱ و نرم‌افزار میک‌مک^۲ و نرم‌افزار سناریوویزارد^۳ استفاده شده است.

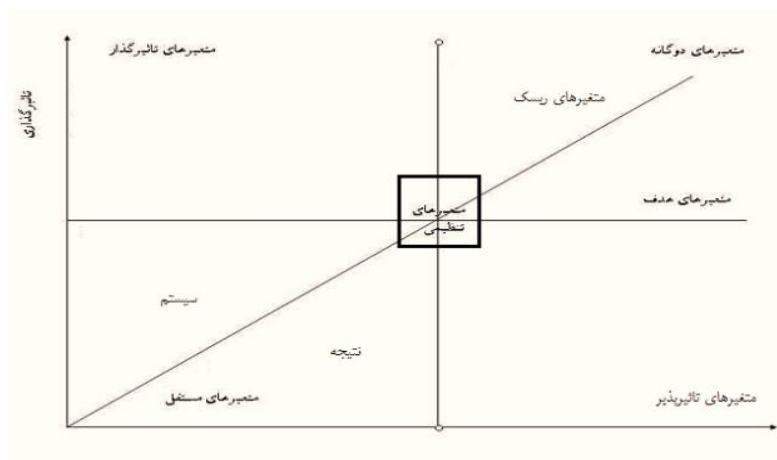
۳-۱. فرایند انجام پژوهش

برای انجام این پژوهش، ابتدا عوامل و پیشران‌های مؤثر بر منازعه در غرب آسیا با استفاده از روش تحلیل محتوا استخراج شده و سپس روابط بین این پیشران‌ها در یک ماتریس

1. Cross Impact Analysis
2. Micmac
3. Scenario Wizard

متقابل از نظر اثرگذاری و اثرپذیری در قالب مدل ساختاری (آفتاب و همکاران، ۱۳۹۸: ۱۷۶) مورد بررسی قرار گرفتند. برای این منظور «ماتریس موج‌ها» برای تعیین اهمیت آن‌ها در عوامل کلیدی منازعه و تأثیر متقابل آن‌ها با همدیگر تشکیل و به گروه کارشناسی ارسال گردید.

در تعیین اهمیت هر یک از پیشران‌ها در عوامل کلیدی از طیف؛ $0 =$ بی‌تأثیر، $1 =$ تأثیر کم، $2 =$ تأثیر متوسط، $3 =$ تأثیر زیاد و $p =$ پتانسیلی (به‌طور بالقوه تأثیرگذار) استفاده شد. در نهایت پیشران‌های کلیدی با تأثیرگذاری مستقیم و غیرمستقیم در دیگر پیشران‌ها و عوامل کلیدی تعیین شدند.

شکل شماره ۱. مختصات تحلیل تأثیر متقابل پیشران‌ها (موسوی و سادات کهکی، ۱۳۹۶: ۴-۱۳۱)

سپس، عدم قطعیت پیشران‌های کلیدی تعیین و جدول CIB برای آن تشکیل شد. برای ترسیم نقشه ارتباط و همبستگی رویدادها از طیف ذیل استفاده شد: همبستگی (C) و جهت تأثیر منفی (Ne) و جهت تأثیر مثبت (P). ارتباط رویدادها با استفاده از نظر کارشناسان در طیف همبستگی قوی (S)، متوسط (M)، ضعیف (W) و بدون همبستگی (NC) بین ۳- با همبستگی قوی منفی، صفر بدون همبستگی تا ۳ با همبستگی قوی مثبت مشخص گردید. بعد از تکمیل جدول، نتایج وارد نرم‌افزار سناریوویزارد شده و سپس سبد سناریوهای منازعه تدوین و مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفت. در نهایت از این نتایج برای راهبردنویسی استفاده شد.

۴. یافته‌ها و تجزیه و تحلیل داده‌ها

۴-۱. یافته‌های تحقیق

۴-۱-۱. تعیین پیشران‌های کلیدی

همچنان که بحث شد، ۲۹ عامل کلیدی به‌عنوان عوامل مؤثر در منازعه در غرب آسیا شناسایی شدند. در ادامه عوامل شناسایی‌شده با نرم‌افزار میک‌مک برای استخراج عوامل اصلی تأثیرگذار مورد تحلیل قرار می‌گیرد. ابعاد ماتریس 29×29 بود. درجه پرشدگی $86/2$ درصد است که نشان می‌دهد عوامل انتخاب‌شده تأثیر نسبتاً زیاد و پراکنده‌ای بر همدیگر داشته و در واقع سیستم از وضعیت ناپایدار برخوردار بوده است.

از مجموع ۷۲۵ رابطه قابل ارزیابی در این ماتریس، ۱۱۶ رابطه عدد صفر است که نشان‌دهنده این است که این عوامل بر یکدیگر تأثیر نداشته یا از همدیگر تأثیر نپذیرفته‌اند؛ ۵۳ رابطه عددشان یک بوده است، بدین معنی تأثیر کمی بر یکدیگر داشته‌اند؛ ۱۴۹ رابطه عددشان ۲ بوده است که نشان‌دهنده تأثیر نسبتاً قوی است؛ ۳۴۶ رابطه عددشان ۳ بوده است، بدین معنی که روابط عوامل کلیدی بسیار زیاد و از تأثیرگذاری زیادی برخوردار بوده‌اند. در نهایت، ۱۷۷ رابطه نیز عدد ۴ (یا P) بوده است که نشان‌دهنده روابط پتانسیلی و غیرمستقیم عوامل بوده است.

شاخص	ابعاد	تعداد	تعداد	تعداد	تعداد	تعداد	تعداد	تعداد	درجه
	ماتریس	تکرار	صفر	یک	دو	سه	P	جمع	پرشدگی
ارزش	۲۹	۲	۱۱۶	۵۳	۱۴۹	۳۴۶	۱۷۷	۷۲۵	$86/2$ درصد

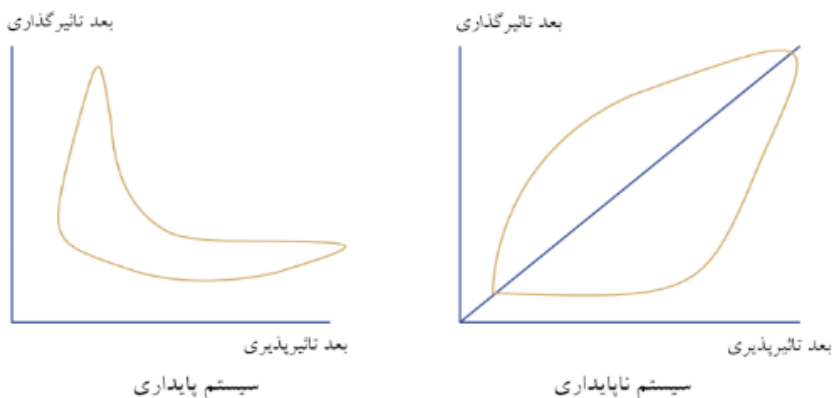
۴-۱-۲. تحلیل سیستم و تعیین تأثیر عوامل بر یکدیگر

در ماتریس متقاطع جمع اعداد سطرهای هر متغیر، میزان اثرگذاری و جمع ستونی هر متغیر نیز میزان تأثیرپذیری آن متغیر را نشان می‌دهد. نحوه توزیع و پراکنش متغیرها در صفحه پراکنده‌گی، از پایداری و ناپایداری سیستم حکایت می‌کند (کریمی و آفتاب، ۱۴۰۰:

۱۶۳). شکل (۲) نشان می‌دهد سیستم در چه وضعیتی است. در مجموع دو نوع پراکنش تعریف شده است که به سیستم‌های «پایدار» و «ناپایدار» معروف هستند:

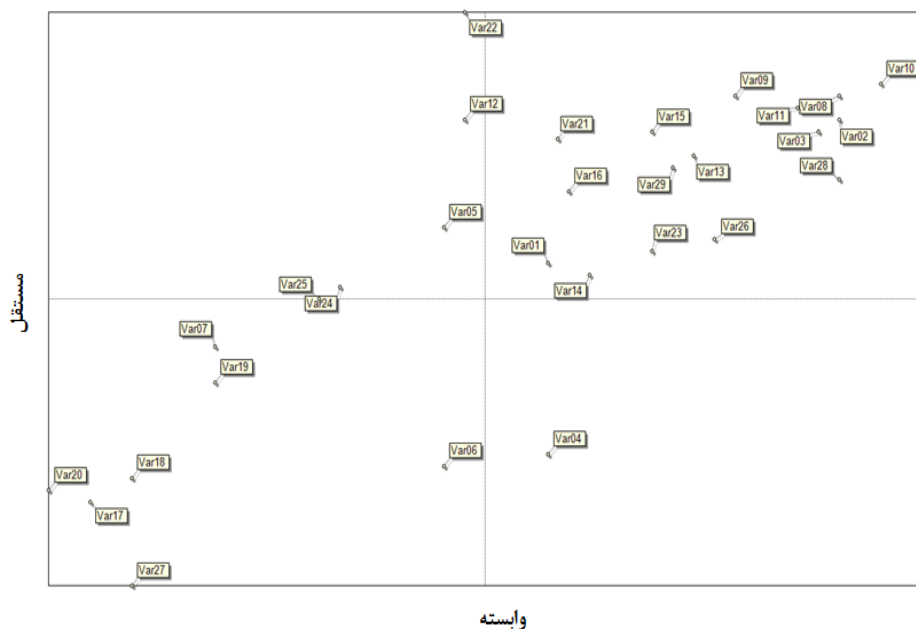
الف. در سیستم‌های پایدار، پراکنش متغیرها به صورت حرف L انگلیسی است؛ یعنی برخی متغیرها دارای تأثیرگذاری بالا و برخی دارای تأثیرپذیری پایین هستند.

ب. در سیستم‌های ناپایدار، وضعیت پیچیده‌تر است. در این سیستم‌ها، متغیرها حول محوری قطری صفحه پراکنده هستند و متغیرها در بیشتر مواقع حالت بینابینی از تأثیرگذاری و تأثیرپذیری را نشان می‌دهند که این امر ارزیابی و شناسایی عوامل کلیدی را دشوار می‌کند. با وجود این، در این سیستم‌ها نیز راه‌هایی ترسیم شده است که می‌تواند راهنمای گزینش و شناسایی عوامل کلیدی باشند.

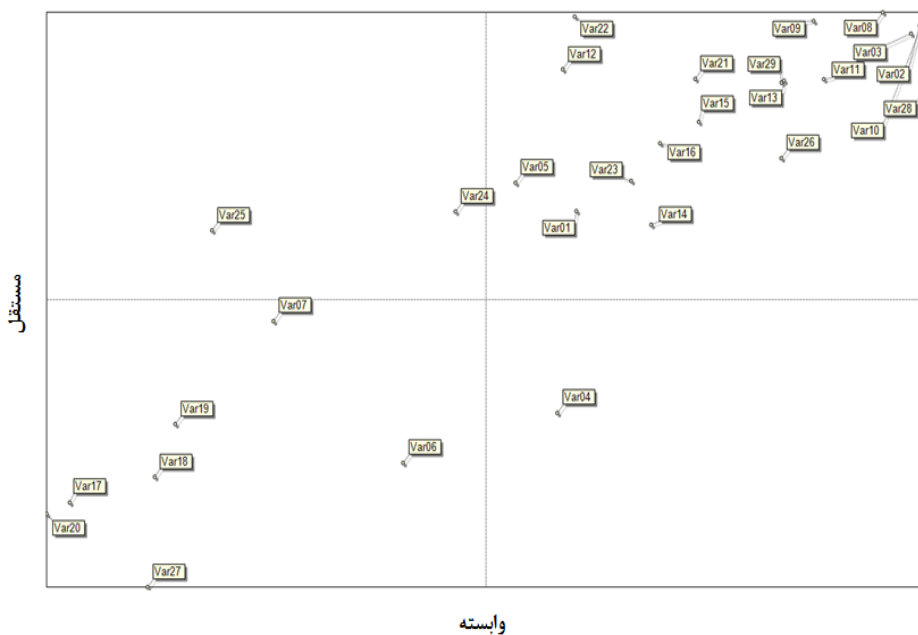

شکل شماره ۲. پایدار و ناپایدار سیستم (زالی و منصور، ۱۳۹۴: ۲۲)

همان‌گونه که در خروجی نرم‌افزار میک‌مک (اشکال ۳ و ۴) مشاهده می‌شود، پراکنندگی متغیرهای تأثیرگذار مستقیم و ریسک (دارای پتانسیل تبدیل شدن به عامل منازعه) نشان می‌دهد که وضعیت سیستم از نظر پایداری و ناپایداری از نوع ناپایدار است. به غیر از چند عامل که نشان می‌دهند دارای تأثیرگذاری بالایی در سیستم هستند، بقیه متغیرها در بخش شمال شرقی نقشه یعنی عوامل ریسک و هدف قرار دارند. ذکر این نکته لازم است که قضاوت نهایی در این خصوص منوط به بررسی توأمان تحلیل اثرات مستقیم و غیرمستقیم است.

شکل شماره ۳. نمودار پراکندگی متغیرهای مستقیم و جایگاه آن‌ها در محور تأثیرگذاری-تأثیرپذیری

شکل شماره ۴. نمودار پراکندگی متغیرهای غیرمستقیم و جایگاه آن‌ها در محور تأثیرگذاری-تأثیرپذیری

هدف از مقایسه نتایج تحلیل اثرات مستقیم و غیرمستقیم به دست آمده، یافتن عوامل کلیدی مؤثر بر منازعه در غرب آسیا است. با اتکا بر شکل‌های (۳) و (۴) نیروهای پیشران کلیدی به لحاظ تأثیرگذاری و تأثیرپذیری قابل ارائه خواهد بود.

در این راستا، از بین ۲۹ متغیر بررسی شده، مهاجرت‌های جمعی (var. 5)، تلاش برای صدور اندیشه‌های سیاسی (var. 12)، رقابت‌های تاریخی-تمدنی (var. 22)، افتخار به نژاد و احساس برتری تاریخی (var. 24) و ادراکات نادرست تاریخی (var. 25) به عنوان پیشران‌های کلیدی منازعه در غرب آسیا مشخص شدند.

همچنین متغیرهای اختلافات ارضی و مرزی (var. 1)، تفاوت در نوع سیستم حکومتی (var. 9)، بی‌ثباتی داخلی و ضعف مشروعیت (var. 13)، بیکاری (var. 15)، محرومیت نسبی (var. 16)، اقتصادهای غیر مکمل و رقیب (var. 21) و استفاده از فضای مجازی برای به چالش کشیدن علت وجودی و گفتمان سیاسی یک کشور (var. 29) به عنوان متغیرهای ریسک در این زمینه مطرح هستند. با توجه به اینکه متغیرهای ریسک توانایی تحول به متغیرهای کلیدی را دارند، می‌توانند در تدوین سناریوهای منازعه در غرب آسیا مدنظر قرار گیرند.

۳-۱-۴. تحلیل پیشران‌ها

نتایج حاصل از نرم‌افزار میک‌مک نشان می‌دهد، این نتایج نیز مفروضات و دستاوردهای اغلب آثار پژوهشی در این حوزه را به چالش می‌کشد؛ زیرا نشان می‌دهد علل منازعه را باید در عوامل زیربنایی مانند مهاجرت‌های جمعی، تلاش برای صدور اندیشه‌های سیاسی، رقابت‌های تاریخی-تمدنی، افتخار به نژاد و احساس برتری تاریخی و ادراکات نادرست تاریخی و نه در عوامل روبنایی مانند رقابت بر سر منابع انرژی جستجو کرد.

مهاجرت‌های اجباری دسته‌جمعی در حال حاضر تبدیل به یکی از مهم‌ترین مسائل غرب آسیا شده است و نمونه بحران غزه خود گویای این وضعیت است. وضعیت آوارگان سوری در داخل سوریه، ترکیه و لبنان نیز تبدیل به مسئله‌ای لاینحل شده است. همچنین، بر اساس نتایج، تلاش برای صدور اندیشه‌های سیاسی نیز زمینه‌ساز بحران است. تلاش در

راستای صدور اندیشه‌هایی مانند سلفی‌گرایی زمینه ظهور گروه‌های مختلف تروریستی را فراهم کرده و بحران‌های مختلفی مانند بحران سوریه و عراق را پدید آورده است. همچنین، رقابت‌های تاریخی-تمدنی نیز در رقابت بین محورهای شیعی-سنی به رهبری ج.ا.ایران و عربستان نیز از دیگر علل منازعه در غرب آسیا هستند. هر یک از این دو قطب سعی در بسط حوزه نفوذ و اثرگذاری خود در تمام قلمرو منطقه‌ای دارند. قرائت‌های متفاوت و بعضاً متضاد از رویدادهای تاریخی در این زمینه نیز از دیگر علل منازعه است. این قرائت‌های متضاد، زمینه‌ساز «دیگری‌سازی»، «دشمن‌سازی» و متعاقباً «منازعه» است.

همچنین، تحلیل متغیرهای ریسک در صفحه خروجی نرم‌افزار میک‌مک نشان می‌دهد، اختلافات ارضی و مرزی توانایی حرکت به سمت تبدیل شدن به متغیرهای تأثیرگذار را دارند. به طوری که این اختلافات به ویژگی بارز غرب آسیا تبدیل شده‌اند. به عنوان مثال، در حال حاضر شش اختلاف ارضی و چهار اختلاف مرزی در مرزهای جنوبی ج.ا.ایران وجود دارد (بنگرید به: ندافی و همکاران، ۱۴۰۱).

تفاوت در نوع سیستم حکومتی نیز از دیگر متغیرهای ریسک است. اغلب کشورهای منطقه از نوع پادشاهی و اقتدارطلب هستند. سرکوب و خشونت سیاسی وجه مشترک اغلب رژیم‌های سیاسی این منطقه است. در این کشورها تا حد زیادی مکانیسم‌های مناسبی برای گفتگو بین مردم و دولت شکل نگرفته است. خروجی این امر سطح توسعه‌یافتگی پایین سیاسی و اجتماعی است (بنگرید به: جهانگیری، ۱۳۹۴). این امر خود سبب محرومیت نسبی، مشکلات اقتصادی شدید و بی‌ثباتی داخلی و در نتیجه تضعیف بیش‌ازپیش مشروعیت دولت‌ها می‌شود.

آخرین متغیر ریسک، استفاده از فضای مجازی برای به‌چالش کشیدن علت وجودی و گفتمان سیاسی یک کشور دیگر است. این متغیر به نوعی نتیجه برخی از متغیرهای تأثیرگذار است. دولت‌های منطقه معمولاً سعی در صدور اندیشه‌های سیاسی خود دارند، زیرا قائل به رقابت بوده و رویکردهای بعضاً نادرست از وقایع تاریخی دارند. بدیهی است که در چنین فضای هابزی، فضای مجازی نیز تبدیل به عامل و عرصه منازعه می‌شود و

دولت‌ها سعی در تخریب و به چالش کشیدن علل وجودی یکدیگر می‌کنند (بنگرید به: خالصی و همکاران، ۱۳۹۸).

۴-۱-۴. وضعیت‌های احتمالی پیش‌ران‌های کلیدی

در جدول (۳) عوامل کلیدی و ریسک مؤثر بر منازعه در غرب آسیا نمایش داده شده است.

جدول شماره ۳. عوامل کلیدی و ریسک مؤثر بر منازعه در غرب آسیا					
عوامل کلیدی و ریسک مؤثر بر منازعه در غرب آسیا	وضعیت	زیرمجموعه هر عامل	عوامل کلیدی و ریسک مؤثر بر منازعه در غرب آسیا	وضعیت	زیرمجموعه هر عامل
مهاجرت‌های جمعی (A)	a1	توقف مهاجرت‌های جمعی و اجباری	اختلافات ارضی و مرزی (G)	g1	حل مسالمت‌آمیز اختلافات ارضی-مرزی
	a2	تداوم مهاجرت‌های جمعی و مشکلات مختلف ناشی از آن		g2	تداوم وضع موجود و بلاتکلیف بودن اختلافات ارضی-مرزی
	a3	تشدید مهاجرت‌های جمعی اجباری و روبه‌رو شدن کشورهای منطقه با بحران آوارگان		g3	تشدید اختلافات ارضی-مرزی و متعاقباً منازعات خشونت‌آمیز
تلاش برای صدور اندیشه‌های	b1	کمرنگ شدن تلاش برای صدور اندیشه به کشورهای دیگر	تفاوت در نوع سیستم حکومتی (H)	h1	درک تفاوت در نوع سیستم‌های سیاسی و عدم مداخله جویی و

سوءاستفاده از این امر برای بحران‌سازی و استقرار بنیان‌های حکومتی استاندارد در کشورهای منطقه					سیاسی (B)
تداوم روند موجود و عدم توجه به اصلاح سیستم‌های حکومتی	h2				
تشدید رویکرد منفی مردم نسبت به سیستم‌های حکومتی و انعطاف‌ناپذیری حکومت‌ها در زمینه تغییر و اصلاح و فقدان درک تفاوت در نوع سیستم‌های سیاسی	h3		تداوم روند موجود تلاش برای صدور اندیشه و ادامه منازعه	b2	
			تشدید تلاش برای صدور اندیشه‌های سیاسی و تشدید منازعات	b3	
حل عوامل بی‌ثبات ساز داخلی و تقویت بنیان‌های مشروعیت	i1	بی‌ثباتی داخلی و ضعف مشروعیت (I)	عقلانی‌سازی رویکردها نسبت به نژاد و تقبیح نژادپرستی و برتری‌طلبی	c1	افتخار به نژاد و احساس برتری تاریخی (C)
ادامه روند بی‌ثباتی داخلی و ضعف مشروعیت	i2		تداوم روند موجود نژادگرایی	c2	
تشدید بی‌ثباتی‌ها داخلی و ضعف مشروعیت در نتیجه	i3		تشدید نژادگرایی و برتری‌جویی تاریخی	c3	

عدم توجه حکومت‌ها					
حل مسئله بیکاری و بالأخص بیکاری نیروی فعال جامعه	j1	بیکاری (J)	حرکت از رقابت‌های تاریخی- تمدنی به سمت درک متقابل تاریخی-تمدنی	d1	رقابت‌های تاریخی- تمدنی (D)
تداوم روند موجود مهاجرت نخبگان به کشورهای توسعه‌یافته	j2		ادامه رقابت‌های تاریخی-تمدنی	d2	
تشدید بیکاری با توجه به بی‌ثباتی‌های داخلی و عدم انطباق با فناوری‌های نوین	j3		تشدید رقابت‌های تاریخی و تشدید منازعه	d3	
توجه به سیاست‌های توسعه و محرومیت‌زدایی	k1	محرومیت نسبی (K)	پرهیز از تحریفات، اغراق و سیاسی‌کاری در بررسی‌های تاریخی	e1	ادراکات نادرست تاریخی (E)
تداوم روند محرومیت در نتیجه بی‌ثباتی‌ها در عرصه‌های مختلف	k2				
تشدید محرومیت نسبی و عدم توجه به سیاست‌گذاری توسعه و تشدید تنش‌هایی که محرومیت را افزایش می‌دهند	k3		ادامه روند موجود ادراکات نادرست تاریخی	e2	
			تشدید بهره‌برداری سیاسی از وقایع تاریخی	e3	
توجه به اقتصاد غیرنفتی و توسعه	l1	اقتصادهای غیر مکمل و رقیب	استفاده بهینه از فضای مجازی برای	f1	استفاده از فضای

همه‌جانبه تمامی بخش‌های اقتصاد		(L)	تقویت بنیان‌های دولت - ملت‌سازی		مجازی برای به چالش کشیدن علت وجودی و گفتمان سیاسی یک کشور (F)
تداوم اتکا به اقتصاد نفتی	12		ادامه روند فعلی و استفاده از فضای مجازی برای به چالش کشیدن علت وجودی و گفتمان سیاسی دیگران	f2	
تشدید اتکا به اقتصاد نفتی در نتیجه عدم تمایل به برنامه‌ریزی توسعه، فقدان توجه به فناوری‌های نوین و متنوع‌سازی منابع درآمدی	13		تشدید منازعه در فضای مجازی و سوءاستفاده از آن برای تخریب علل وجودی کشورهای همسایه	f3	

۲-۴. تجزیه و تحلیل سناریوها

بر اساس وضعیت‌های احتمالی پیشروی منازعه در غرب آسیا، ماتریسی متقاطع ۳۶*۳۶ برای ۱۲ عامل کلیدی مذکور طراحی گردید که این وضعیت‌ها طیفی از شرایط مطلوب تا نامطلوب را شامل می‌شود. تعداد وضعیت‌های هر عامل نیز متناسب با شرایط و وضعیت آن عامل دارای ۳ وضعیت احتمالی متغیر بوده است که به صورت پرسشنامه‌ای به همراه راهنمای نحوه پاسخگویی در اختیار کارشناسان قرار گرفت. اعداد پرسشنامه از ۳ تا ۳- متغیر است.

داده‌های جمع‌آوری شده از این مرحله، جهت تجزیه و تحلیل وارد نرم‌افزار سناریوویزارد گردید. سناریوهای استخراج شده می‌توانند کاملاً مطلوب یا کاملاً بحرانی باشند. در واقع سناریوهای مذکور بر اساس منطق و الگوریتم تحلیلگر نرم‌افزار سناریوویزارد طراحی

می‌شوند. جهت تسهیل در درک صفحه سناریو و وزن شرایط مطلوب تا بحرانی، سه حالت در نظر گرفته شد که در جدول (۴) رنگ‌بندی، امتیاز و وضعیت این حالت‌ها ارائه شده است.

جدول شماره ۴. تعریف مفهوم رنگ‌ها، اعداد و وضعیت‌ها در صفحه سناریو			
امتیاز	رنگ	وضعیت	ویژگی
۳	سبز	بسیار مطلوب (مطلوبیت)	<ul style="list-style-type: none"> ❖ توقف مهاجرت‌های جمعی و اجباری؛ ❖ کم‌رنگ شدن تلاش برای صدور اندیشه به کشورهای دیگر؛ ❖ عقلانی‌سازی رویکردها نسبت به نژاد و تقبیح نژادپرستی و برتری‌طلبی؛ ❖ حرکت از رقابت‌های تاریخی-تمدنی به سمت درک متقابل تاریخی-تمدنی؛ ❖ استفاده بهینه از فضای مجازی برای تقویت بنیان‌های دولت-ملت‌سازی؛ ❖ حل مسالمت‌آمیز اختلافات ارضی-مرزی؛ ❖ درک تفاوت در نوع سیستم‌های سیاسی؛ ❖ عدم مداخله جویی و سوءاستفاده از این امر برای بحران‌سازی و استقرار بنیان‌های حکومتی استاندارد در کشورهای منطقه؛ ❖ حل عوامل بی‌ثبات‌ساز داخلی و تقویت بنیان‌های مشروعیت؛ ❖ حل مسئله بیکاری و بالأخص بیکاری نیروی فعال جامعه؛ ❖ توجه به سیاست‌های توسعه و محرومیت‌زدایی؛ ❖ توجه به اقتصاد غیرنفتی و توسعه همه‌جانبه تمامی بخش‌های اقتصاد.
۱	زرد	ایستا	<ul style="list-style-type: none"> ❖ تداوم مهاجرت‌های جمعی و مشکلات مختلف ناشی از آن؛ ❖ تداوم روند موجود تلاش برای صدور اندیشه‌های سیاسی؛ ❖ تداوم روند موجود نژادگرایی؛ ❖ ادامه رقابت‌های تاریخی-تمدنی؛ ❖ ادامه روند موجود و ادراکات نادرست تاریخی؛ ❖ ادامه روند فعلی و استفاده از فضای مجازی برای به‌چالش کشیدن علت وجودی و گفتمان سیاسی دیگر کشورها؛

<ul style="list-style-type: none"> ❖ تداوم روند موجود و عدم توجه به اصلاح سیستم‌های حکومتی؛ ❖ ادامه روند بی‌ثباتی داخلی و ضعف مشروعیت؛ ❖ تداوم روند موجود مهاجرت نخبگان به کشورهای توسعه‌یافته؛ ❖ تداوم روند محرومیت در نتیجه بی‌ثباتی‌ها در عرصه‌های مختلف؛ ❖ تداوم اتکا به اقتصاد نفتی. 			
<ul style="list-style-type: none"> ❖ تشدید مهاجرت‌های جمعی اجباری و روبه‌رو شدن کشورهای منطقه با بحران آوارگان؛ ❖ تشدید تلاش برای صدور اندیشه‌های سیاسی و تشدید منازعات؛ ❖ تشدید نژادگرایی و برتری‌جویی تاریخی؛ ❖ تشدید بهره‌برداری سیاسی از وقایع تاریخی؛ ❖ تشدید اختلافات ارضی-مرزی و متعاقباً منازعات خشونت‌آمیز؛ ❖ تشدید رویکرد منفی مردم نسبت به سیستم‌های حکومتی و انعطاف‌ناپذیری حکومت‌ها در زمینه تغییر و اصلاح و فقدان درک تفاوت در نوع سیستم‌های سیاسی؛ ❖ تشدید بی‌ثباتی‌های داخلی و ضعف مشروعیت در نتیجه عدم توجه حکومت‌ها؛ ❖ تشدید بیکاری با توجه به بی‌ثباتی‌های داخلی و عدم انطباق با فناوری‌های نوین؛ ❖ تشدید محرومیت نسبی و عدم توجه به سیاست‌گذاری توسعه و تشدید تنش‌هایی که محرومیت را افزایش می‌دهند؛ ❖ تشدید اتکا به اقتصاد نفتی در نتیجه عدم تمایل به برنامه‌ریزی توسعه، ❖ فقدان توجه به فناوری‌های نوین و متنوع‌سازی منابع درآمدی. 	بحرانی	قرمز	۳

نتایج حاصل از به‌کارگیری سناریوویزارد به شرح زیر است:

- (۱) سناریوهای قوی یا محتمل: ۷۳ سناریو،
- (۲) سناریوهای با سازگاری بالا (سناریوهای باورکردنی): ۱۶۴ سناریو،
- (۳) سناریوهای ضعیف (سناریوهای ممکن): ۷۶۵ سناریو.

بر اساس منطق تحلیلی نرم‌افزار سناریوویزارد، سناریوهای باورکردنی شامل سناریوهای قوی نیز هستند که در این مرحله به‌صورت مجزا، ۷۳ سناریو قوی مورد بازنگری قرار می‌گیرند تا در مراحل آتی به راهبردنویسی برای این سناریوها اقدام گردد.

جدول شماره ۵. وضعیت هر یک از عوامل ۱۲ گانه به تفکیک ۷۳ سناریوی قوی بر اساس طیف سه‌گانه

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K	L
S.1	عظوب	عظوب	عظوب	عظوب	عظوب	عظوب	عظوب	عظوب	عظوب	عظوب	عظوب	عظوب
S.2	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	ایستا	ایستا	ایستا	ایستا	بهرانی	ایستا
S.3	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	ایستا	ایستا	ایستا	بهرانی	ایستا
S.4	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا	ایستا	ایستا	بهرانی	ایستا
S.5	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	ایستا	ایستا	بهرانی	ایستا
S.6	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا	ایستا	ایستا	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا
S.7	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	ایستا	ایستا	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا
S.8	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	بهرانی	بهرانی	ایستا	ایستا	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا
S.9	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	ایستا	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا
S.10	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا
S.11	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا
S.12	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا
S.13	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا
S.14	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	ایستا	ایستا	ایستا	بهرانی	بهرانی	ایستا
S.15	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	ایستا	ایستا	بهرانی	بهرانی	ایستا
S.16	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا	ایستا	بهرانی	بهرانی	ایستا
S.17	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	ایستا	بهرانی	بهرانی	ایستا
S.18	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا	ایستا	ایستا	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا
S.19	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	ایستا	ایستا	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا
S.20	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	بهرانی	بهرانی	ایستا	ایستا	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا
S.21	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	ایستا	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا
S.22	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا
S.23	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	بهرانی	ایستا	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا
S.24	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا
S.25	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا
S.26	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	بهرانی	ایستا	ایستا	ایستا	ایستا	ایستا	بهرانی	بهرانی

S. 57	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی
S. 58	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	بحرانی	ایستا	ایستا	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی
S. 59	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	ایستا	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی
S. 60	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	بحرانی	بحرانی	ایستا	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی
S. 61	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی
S. 62	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	بحرانی	ایستا	بحرانی	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی
S. 63	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	بحرانی	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی
S. 64	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی
S. 65	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی
S. 66	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	بحرانی	ایستا	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی
S. 67	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی
S. 68	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	بحرانی	بحرانی	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی
S. 69	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی
S. 70	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	بحرانی	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی
S. 71	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی
S. 72	بحرانی	بحرانی	بحرانی	ایستا	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی
S. 73	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی	بحرانی
جمعیت ی	مطلوب: ۱	مطلوب: ۱	مطلوب: ۱	مطلوب: ۱	مطلوب: ۱	مطلوب: ۱	مطلوب: ۱	مطلوب: ۱	مطلوب: ۱	مطلوب: ۱	مطلوب: ۱
	ایستا: ۰	ایستا: ۰	ایستا: ۰	ایستا: ۲۴	ایستا: ۰	ایستا: ۳۶	ایستا: ۳۶	ایستا: ۵۷	ایستا: ۲۵	ایستا: ۳۶	ایستا: ۰
	بحرانی: ۷۲	بحرانی: ۷۲	بحرانی: ۷۲	بحرانی: ۴۸	بحرانی: ۷۲	بحرانی: ۳۶	بحرانی: ۳۶	بحرانی: ۲۵	بحرانی: ۴۷	بحرانی: ۳۶	بحرانی: ۷۲

از مجموع ۸۷۶ وضعیت حاکم بر صفحه سناریو، ۵۹۲ وضعیت بحرانی (۶۷,۵ درصد)، ۲۸۴ وضعیت ایستا (۳۲,۴ درصد) و ۱۲ وضعیت مطلوب (۰,۱ درصد) هستند. با این شرایط وضعیت‌های بحرانی، بخش عمده‌ای از صفحه سناریو را به خود اختصاص داده‌اند. بر اساس نتایج، سناریوی اول با کسب ۱۲ فرض مطلوب (۱۰۰ درصد) مطلوب‌ترین وضعیت و سناریوی ۷۳ با کسب ۱۲ فرض نامطلوب (۱۰۰ درصد) بحرانی‌ترین وضعیت را برای منطقه غرب آسیا متصور هستند.

۱-۲-۴. گروه‌بندی و تشریح سناریوها

سناریوهای قوی را با توجه به قرابت آن‌ها می‌توان به دو گروه تقسیم کرد که هر یک از گروه‌ها شامل سناریوهایی با ویژگی‌های تقریباً مشترک و با اندکی تفاوت در یک یا چند فرض از میان ۱۲ عامل کلیدی هستند. این گروه‌ها به شرح زیر هستند:

۱-۲-۱-۴. گروه اول: سناریوهای ناممکن (کاملاً مطلوب و کاملاً نامطلوب)

این گروه شامل سناریوی اول و آخر است. سناریوی اول، بهترین و ایدئال‌ترین شرایط ممکن و مطلوب‌ترین سناریوی پیش روی منازعه در منطقه غرب آسیا است. سناریوی اول دارای شرایط بسیار مطلوبی است و حالت ایستا و بحرانی در آن وجود ندارد. بر اساس این سناریو، مهاجرت‌های جمعی و اجباری متوقف شده، تلاش برای صدور اندیشه به کشورهای دیگر کم‌رنگ شده، رویکردها نسبت به نژاد و تقبیح نژادپرستی و برتری‌طلبی عقلانی شده، درک متقابل تاریخی-تمدنی شکل گرفته، از فضای مجازی برای تقویت بنیان‌های دولت-ملت‌سازی استفاده شده، اختلافات ارضی-مرزی به صورت مسالمت‌آمیز حل شده، تفاوت در نوع سیستم‌های سیاسی درک شده و بنیان‌های حکومتی استاندارد در کشورهای منطقه ایجاد شده، عوامل بی‌ثبات‌ساز داخلی حل شده و بنیان‌های مشروعیت تقویت شده، مسئله بیکاری و بالأخص بیکاری نیروی فعال جامعه رفع شده، به سیاست‌های توسعه و محرومیت‌زدایی و اقتصاد غیرنفتی و توسعه همه‌جانبه توجه شده است.

امکان تحقق این سناریو با توجه به شرایط فعلی منطقه بسیار بعید است. سناریوی آخر نیز در تقابل کامل با این سناریو قرار دارد. به‌مانند سناریوی اول، سناریوی آخر نیز امکان تحقق بسیار پایینی دارد، زیرا هیچ حالت مطلوب و یا ایستایی ندارد و امکان تصور این سناریو در جهان واقعی نزدیک به ناممکن است.

۱-۲-۱-۲. گروه دوم: سناریوهای محتمل

این گروه به دو زیرگروه تقسیم می‌شود:

۱-۲-۱-۲-۱. سناریوهای در آستانه بحران

این گروه شامل سناریوهایی دارای وضعیت‌های بیش از ۳ مورد ایستا است. بر همین اساس سناریوهای ۱ تا ۱۲، ۱۴ تا ۲۴، ۲۶ تا ۲۸، ۳۰، ۳۴ تا ۳۶، ۳۸، ۴۲، ۵۰ و ۵۸ جزو این گروه هستند. بر اساس این سناریو، منطقه غرب آسیا با طیف وسیعی از شرایط بحرانی و

بعضاً در آستانه بحران روبه‌رو است و با تداوم مهاجرت‌های جمعی و مشکلات مختلف ناشی از آن، تداوم روند موجود تلاش برای صدور اندیشه‌های سیاسی، تداوم روند موجود نژادگرایی، ادامه رقابت‌های تاریخی-تمدنی، ادامه روندها در ادراکات متضاد تاریخی، ادامه استفاده از فضای مجازی برای به چالش کشیدن علت وجودی و گفتمان سیاسی دیگران، تداوم روند موجود عدم توجه به اصلاح سیستم‌های حکومتی، ادامه روند بی‌ثباتی داخلی و ضعف مشروعیت، تداوم روند موجود مهاجرت نخبگان به کشورهای توسعه‌یافته، تداوم روند محرومیت در نتیجه بی‌ثباتی‌ها در عرصه‌های مختلف و تداوم اتکا به اقتصاد نفتی روبه‌رو است.

۲-۱-۲-۴. سناریوهای بحرانی

این گروه شامل سناریوهایی دارای وضعیت‌های کمتر از ۳ مورد ایستا است. بر همین اساس سناریوهای ۱۳، ۱۷، ۲۱، ۲۳ تا ۲۵، ۲۹، ۳۱ تا ۳۳، ۳۷، ۳۹ تا ۴۱، ۴۹ تا ۵۱ تا ۵۷، ۵۹ تا ۷۲ جزو این گروه هستند.

در این سناریو، منطقه غرب آسیا با طیف وسیعی از شرایط بحرانی مانند تشدید مهاجرت‌های جمعی اجباری و روبه‌رو شدن کشورهای منطقه با بحران آوارگان، تشدید تلاش برای صدور اندیشه‌های سیاسی و تشدید منازعات، تشدید نژادگرایی و برتری‌جویی تاریخی، تشدید بهره‌برداری سیاسی از وقایع تاریخی، تشدید اختلافات ارضی-مرزی و متعاقباً منازعات خشونت‌آمیز، تشدید رویکرد منفی مردم نسبت به سیستم‌های حکومتی و انعطاف‌ناپذیری حکومت‌ها در زمینه تغییر، اصلاح و فقدان درک تفاوت در نوع سیستم‌های سیاسی، تشدید بی‌ثباتی‌های داخلی و ضعف مشروعیت در نتیجه عدم توجه حکومت‌ها، تشدید بیکاری با توجه به بی‌ثباتی‌های داخلی و عدم انطباق با فناوری‌های نوین، تشدید محرومیت نسبی و عدم توجه به سیاست‌گذاری توسعه، تشدید اتکا به اقتصاد نفتی در نتیجه عدم تمایل به برنامه‌ریزی توسعه، فقدان توجه به فناوری‌های نوین و متنوع سازی منابع درآمدی روبه‌رو است.

سناریوهای گروه دوم به‌عنوان بهترین سناریوهای محتمل انتخاب شدند. علت انتخاب این گروه از سناریوها به‌عنوان بهترین سناریوی محتمل نیز همخوانی بیشتر آن با شرایط موجود منطقه‌ای و روند تحولات مربوط به آن است. این سناریوها مبنای ارائه راهبردها و توصیه‌های سیاستی خواهد بود.

۵. نتیجه‌گیری و ارائه پیشنهادها

یکی از ویژگی‌های اصلی منطقه غرب آسیا حضور تقریباً دائمی منازعه بین و درون کشورها است و این منطقه پس از فروپاشی امپراتوری عثمانی به‌ندرت شاهد دوران ثبات بوده است. شناسایی علل منازعه در سطح ملی و منطقه‌ای همواره دغدغه متخصصان امر بوده است. بر همین اساس، مقاله حاضر سعی در شناسایی پیشران‌های منازعه در این منطقه و تهیه سبد سناریو داشت تا امکان ارائه راهبردهایی جهت رفع این عوامل فراهم شود. پس از شناسایی پیشران‌های منازعه در این منطقه و با استفاده از نرم‌افزار میک‌مک، بر اساس وضعیت‌های احتمالی، ماتریس متقاطع ۳۶*۳۶ برای ۱۲ عامل کلیدی مذکور طراحی گردید. خروجی تحلیل داده‌ها با نرم‌افزار سناریویزارد ۷۳ سناریو قوی بود که وضعیت‌های بحرانی، بخش عمده‌ای از صفحه سناریو را به خود اختصاص دادند.

به‌طور کلی نتایج پژوهش نشان می‌دهد، این منطقه در افق زمانی نزدیک شاهد تشدید تنش‌ها خواهد بود و تداوم شرایط و سیاست‌های فعلی نمی‌تواند از سطح تنش‌ها بکاهد. بدیهی است، این شرایط همه کشورهای منطقه را تحت تأثیر قرار خواهد داد. بدین منظور و با در نظر گرفتن محتمل‌ترین سناریوها و با تأکید بر پیشران‌های کلیدی منازعه در غرب آسیا، راهبردهایی به شرح زیر ارائه می‌گردد:

(۱) با توجه به اینکه مهاجرت‌های جمعی اجباری در تمامی سناریوها دارای وضعیت بحرانی است، بایستی تلاش شود تا حد امکان عوامل مؤثر بر مهاجرت اجباری جمعی شناسایی و رفع گردند. ذکر این مسئله ضروری است که این مؤلفه در ارتباط

- معناداری با تمامی پیشران‌های دیگر است. بحران آوارگان می‌تواند تمامی کشورهای منطقه را درگیر مشکلات عدیده اجتماعی، سیاسی، اقتصادی و زیست‌محیطی سازد.
- (۲) با توجه به ماهیت و نوع سیستم‌های سیاسی کشورهای منطقه، تلاش برای صدور اندیشه‌های سیاسی بایستی مدیریت شود؛ چراکه کشورهای منطقه، اندیشه‌های سیاسی کشورهای همسایه را اغلب تهدیدی برای حاکمیت خود می‌دانند. تلاش برای حصول درک متقابل می‌تواند زمینه اعتمادسازی متقابل را فراهم کرده و درعین حال مانع از نفوذ کشورهای فرامنطقه‌ای شود.
- (۳) داشتن حس برتری نسبت به خود؛ و حس تنفر و تحقیر نسبت به دیگری نیز زمینه را برای منازعه در سطوح درون کشوری و برون کشوری فراهم می‌کند. از مبانی آموزش صلح می‌توان برای رسیدن به رویکرد صحیح درباره مسئله نژاد، تقبیح نژادپرستی و برتری‌طلبی بهره برد.
- (۴) با توجه به اینکه درک دولتمردان نسبت به رویدادهای تاریخی و حال یکی از عوامل تأثیرگذار بر رفتار دولت‌ها است، تأکید بر اشتراکات تاریخی-تمدنی بایستی مدنظر قرار گیرد. این امر می‌تواند از طریق وارد کردن این رویکرد در درس تاریخ و جغرافیای دانش آموزان و دانشجویان حاصل شود؛ با توجه به اینکه آموزش صحیح می‌تواند صلح آفرین باشد.
- (۵) با توجه به اهمیت روزافزون فضای مجازی در جهان امروز و تأثیرگذاری این فضا بر ذهن و عمل انسان‌ها بایستی به‌صورت بهینه از فضای مجازی برای تقویت بنیان‌های دولت-ملت‌سازی استفاده کرد و شرایط را برای تعامل و ارتباطات گسترده درون منطقه‌ای که زمینه‌ساز شکل‌گیری درک مشترک است، فراهم کرد.
- (۶) درک تفاوت در نوع سیستم‌های سیاسی، عدم مداخله‌جویی و توجه به استقرار بنیان‌های حکومتی دموکراتیک در کشورهای منطقه بایستی مدنظر قرار گیرد. این امر زمینه اعتمادسازی بین دولت‌ها می‌شود و اعتماد مردم نسبت به حکومت‌ها را افزایش می‌دهد. واضح است که در صورت توجه به این مسئله بسیاری از بحران‌های فعلی در منطقه غرب آسیا شکل نمی‌گرفت.

- (۷) لزوم توجه به حل عوامل بی‌ثبات‌کننده داخلی و تقویت بنیان‌های مشروعیت بایستی مدنظر قرار گیرد. مشارکت مردم در نهادهای مختلف، مسئولیت‌پذیری بیشتر دولت‌ها و توجه به رفع نیازهای اساسی مردم می‌تواند مشروعیت حکومت‌ها را تقویت بخشد.
- (۸) با توجه به ارتباط اشتغال با رفع نیازهای اساسی انسان، احساس رضایت و اثربخشی فردی؛ حل مسئله بیکاری و بالأخص بیکاری نیروی فعال جامعه بایستی مدنظر قرار گیرد. بیکاری به‌عنوان یکی از مهم‌ترین مؤلفه‌های اقتصادی، ارتباط تنگاتنگی با بحران‌های سیاسی و اجتماعی دارد.
- (۹) عدم توجه به سیاست‌های توسعه و محرومیت‌زدایی یکی از مؤلفه‌های منازعه است که در اغلب کشورهای منطقه به چشم می‌خورد. با توجه به حاکمیت اقتصاد نفتی و رانت‌خواری، افراد و سازمان‌های ذینفع از تعقیب سیاست‌های واقعی توسعه جلوگیری می‌کنند و موجب محرومیت بیش‌ازپیش در جامعه می‌شوند. لزوم مبارزه با فساد و جلوگیری از رانت‌خواری بایستی مورد توجه بیشتر دولت‌ها قرار گیرد.
- (۱۰) توجه به اقتصاد غیرنفتی و توسعه همه‌جانبه تمامی بخش‌های اقتصادی بایستی مورد توجه قرار بگیرد. تشدید اتکا به اقتصاد نفتی در نتیجه عدم تمایل به برنامه‌ریزی توسعه، فقدان توجه به فناوری‌های نوین و عدم متنوع‌سازی منابع درآمدی می‌تواند زمینه‌ساز منازعات آتی باشد. این راهبرد در ارتباط متقابل با سه راهبرد قبلی است.

منابع

الف - فارسی

- آفتاب، احمد و همکاران (۱۳۹۸). «برنامه‌ریزی نظام سکونتگاهی شهری با رویکرد سناریو مبنا (مطالعه موردی: استان آذربایجان غربی)»، *فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا*، (۱) ۳۳، ۱۹۹-۱۶۹.
- تقی‌پور، هادی؛ تقی‌پور، عادل (۱۳۹۹). *امنیت و چالش‌های زیست‌محیطی در غرب آسیا؛ ج.ا.ایران و همسایگان (تهدیدها و راه‌حل‌ها)*. تهران: نشر لعل سخن.
- جان‌پرور، محسن و همکاران (۱۳۹۹). «واکاوی و تبیین بحران‌های ژئوپلیتیک جهان اسلام»، *فصلنامه مطالعات بنیادین و کاربردی جهان اسلام*، (۶) ۲، ۹۷-۷۴.
- جهانگیری، مسعود (۱۳۹۴). «توسعه سیاسی و موانع آن در ج.ا.ایران و کشورهای خاورمیانه». *کنفرانس بین‌المللی «علوم انسانی، روانشناسی و علوم اجتماعی»*، تهران: مرکز همایش صداوسیما.
- خالصی، پروین (۱۳۹۸). «چالش‌ها، فرصت‌ها و اثرات سیاسی فضای مجازی در نظام جمهوری اسلامی ایران»، *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، (۴) ۹، ۱۸۸-۱۶۵.
- دهقانی، رضا؛ حسینی‌یزدی، علیرضا (۱۴۰۲). «حوزه دریایی مدیترانه و آینده‌پژوهی مناسبات ترکیه و رژیم صهیونیستی»، *فصلنامه غرب آسیا*، (۱) ۱، ۴۱-۲۲.
- دوئرتی، جیمز؛ فالتزگراف، رابرت (۱۳۸۴). *نظریه‌های متعارض در روابط بین‌الملل*. ترجمه وحید بزرگی و علیرضا طیب، تهران: نشر قومس.
- زارعان، احمد (۱۳۹۴). «بررسی ریشه‌ها و ویژگی‌های مشترک بحران‌های خاورمیانه با تأکید بر بحران سوریه و عراق»، *فصلنامه مطالعات راهبردی جهان اسلام*، ۶۱، ۴۲-۵.
- زالی، نادر؛ منصور، سارا (۱۳۹۴). «تحلیل عوامل کلیدی مؤثر بر توسعه حمل‌ونقل پایدار در افق ۱۴۰۴ کلان‌شهر تهران»، *فصلنامه برنامه‌ریزی و آمایش فضا*، (۲) ۱۹، ۳۲-۱.
- زین‌العابدین، یوسف؛ چشمیدپور، ایمان (۱۳۹۹). «آینده‌پژوهی تأثیر ژئوپلیتیکی پیشران‌های جنگ، عرب، نفت بر مرکز جهان اسلام»، *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، (۱) ۱۰، ۲۶۷-۲۴۱.

- شیخون، احسان؛ طالبی‌آرانی، روح‌اله (۱۳۹۹). «آینده‌پژوهی منطقه‌گرایی نوین پیش‌روی جمهوری اسلامی ایران در خلیج فارس»، *فصلنامه رهیافت‌های سیاسی و بین‌المللی*، (۱) ۱۲، ۹۵-۱۲۴.
- صالحی امیری، سید رضا (۱۳۹۱). *مدیریت منازعات قومی در ج.ا.ایران*. تهران: مرکز تحقیقات استراتژیک مجمع تشخیص مصلحت نظام.
- علی‌پور، جواد؛ قیطاسی، سجاد (۱۳۹۶). «آینده‌پژوهی بحران سیاسی-امنیتی سوریه بر پایه سناریونویسی»، *فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام*، (۴) ۷، ۲۶۱-۲۳۱.
- قربانی‌نژاد، ریاز و همکاران (۱۳۹۳). «بررسی مفهوم منازعه در نظریه‌های روابط بین‌الملل و ژئوپلیتیک»، *فصلنامه راهبرد*، (۷۰) ۲۳، ۲۹۱-۲۶۵.
- کاظمی، سجاد؛ محسنی، بهرام (۱۴۰۱). «کلان‌روندهای سیاسی منطقه غرب آسیا و اثرگذاری آن بر ساختار قدرت منطقه‌ای»، *فصلنامه آینده‌پژوهی راهبردی*، (۲) ۱، ۳۲-۷.
- کالینز، جان. ام. (۱۳۸۱). *جغرافیای نظامی*. ترجمه عبدالمجید حیدری، سید احمدرضا یکانی فرد، پرویز سلیمانی مقدم و احمدرضا تقاء، تهران: دوره عالی جنگ دانشکده فرماندهی و ستاد سپاه پاسداران انقلاب اسلامی.
- کرمی، رضا (۱۳۹۹). «مدیریت چالش‌های امنیتی در جنوب غرب آسیا (مطالعه موردی افراط‌گرایی مذهبی)»، *فصلنامه امنیت ملی*، (۳۲) ۱۰، ۴۶۴-۴۳۳.
- کریمی، مهدی؛ آفتاب، احمد (۱۴۰۱). «تدوین راهبردهای استقرار صلح پایدار در ج.ا.ایران با رویکرد آمایش سرزمین»، *فصلنامه سیاست‌گذاری عمومی*، (۳) ۷، ۱۷۴-۱۵۳.
- لینکلتر، اندرو (۱۳۸۵). «مارکسیسم». ترجمه علیرضا طیب، تهران: انتشارات وزارت امور خارجه.
- موسوی، میرنجف؛ سادات کهکی، فاطمه (۱۳۹۶). *آینده‌پژوهی در آمایش سرزمین*. ارومیه: انتشارات دانشگاه ارومیه.
- می‌یر، پیتر (۱۳۷۶). *جامعه‌شناسی جنگ و ارتش*. ترجمه محمدمصدق مهدوی و علیرضا ازغندی، تهران: نشر قومس.

- ندافی، کیوان (۱۴۰۱). «تبیین نقش اختلافات مرزی در روابط ج.ا.ایران با کشورهای جنوبی خلیج فارس، مورد مطالعه: امارات متحده عربی»، *فصلنامه جغرافیا و برنامه‌ریزی منطقه‌ای*، (۴) ۱۲، ۶۴-۹۰.
- نوروزی، محسن؛ فیاضی، داوود (۱۴۰۰). «امنیت غرب آسیا و سناریوهای محتمل در افق ۱۴۰۴»، *فصلنامه راهبرد دفاعی*، (۷۶) ۱۹، ۶۳-۹۶.
- هابز، توماس (۱۳۸۹). *لویاتان*. ترجمه حسین بشیریه. تهران: نشر نی.
- هاگت، پیتر (۱۳۹۲). «*جغرافیا: ترکیبی نو*». جلد دوم، ترجمه شاپور گودرزی‌نژاد، تهران: نشر سمت.
- هالستی، کالوی یاکو (۱۳۹۹). *مبانی تحلیل سیاست بین‌الملل*. ترجمه بهرام مستقیمی و مسعود طارم سری، تهران: مؤسسه چاپ و انتشارات وزارت امور خارجه.

ب- انگلیسی

- Abdullayev, H. P. (2024). "Between Peace and Conflict: The Middle East after the Abraham Accords. Vestnik RUDN", *International Relations*, 24(1), 40-50.
- Asseburg, M., & Henkel, S. C. (2021). *Normalisation and Realignment in the Middle East: a new, conflict-prone regional order takes shape*. Berlin: Stiftung Wissenschaft und Politik -SWP- Deutsches Institut für Internationale Politik und Sicherheit.
- Carius, A., Dabelko, D. G., & Wolf T., A. (2004). "Water, conflict, and cooperation", *Environmental Change and Security Project Report*, (10), 60-66.
- Dahrendorf, R. (1959). *Class and class conflict in industrial societ*. Stanford University Press.
- Diez, T., Stetter, S., & Albert, M. (2006). "The European Union and Border Conflicts: the Transformative Power of Integration", *International organization*, 60 (03), 563-593.
- Haddad, F. (2020). "Sectarian identity and national identity in the Middle East", *Nations and Nationalism*, 26 (1), 123-137.
- Hafeznia, M.-R., Ghorbaninejad, R., Ahmadipour, Z., & Ghavam, A. (2013). "Tension and Conflict Theories between Countries: Review, Critique and Presenting a Theoretical Model", *Geopolitics Quarterly*, 9 (4), 1-35.
- Ishamali, I., & Ibiang, O. K. O. I. (2023). "Peace Agreements: Instruments of Resolving Conflict in Israeli-Palestinian Conflict", *GNOSI: An Interdisciplinary Journal of Human Theory and Praxis*, 6 (2), 99-116.

- Kim, W., & Sandler, T. (2020). “Middle East and North Africa: terrorism and conflicts”, *Global Policy*, 11 (4), 424-438.
- King, M. D. (Ed.). (2021). *Water and conflict in the Middle East*. Oxford University Press.
- Mehrotra, A., & Gupta, B. (2024). *The Escalating Middle East Conflict: A legal analysis of state support and use of force*. Modern Diplomacy.
- Oberschall, A. (2007). *Conflict and Peace Building in Divided Societies: Responses to Ethnic Violence*. Routledge.
- Raleigh, C., & Urdal, H. (2007). “Climate Change, Environmental Degradation and Armed Conflict”, *Political Geography*, 26 (6), 674-694.
- Salameh, M. T. B., Alraggad, M., & Harahsheh, S. T. (2021). “The water crisis and the conflict in the Middle East”, *Sustainable Water Resources Management*, (7), 1-14.
- Yom, S. (2020). “US foreign policy in the Middle East: The logic of hegemonic retreat”, *Global Policy*, 11 (1), 75-83.